

Şİİ NİZARİ MEZHEBİ İMAMI III. AĞA HAN'IN I. DÜNYA SAVAŞI YILLARI FAALİYETLERİ

Ü. Gülsüm POLAT*

Özet

Şii İsmailî mezhebinin kırk sekizinci lideri olan III. Muhammed Şah (Ağa Han) I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin ardından İngiliz hükümetine hizmet etmek için, kendisine ihtiyaç duyulan bir alanda görev verilmesini talep etmiştir. İngiliz yönetim birimleri Ağa Han'ın özellikle Şii Müslümanlar üzerinde sahip olduğu dini etkiyi de göz önüne alarak kendisinden Osmanlı Devleti tarafından ilan edilen cihadın etkilerinin ortadan kaldırılması için çaba sarf etmesini istemiştir. Ağa Han, I. Dünya Savaşı süresince yayınladığı beyannamelerle bu amaca yönelik hizmet etmiştir. Zaman zaman İngiliz yetkililer arasında Ağa Han'ın etki ve yetkisini aştığına dair görüşmeler olmuşsa da Ağa Han'ın görüşleri savaş sonuna kadar İngiliz yetkililerin birçoğu ve hatta İngiliz Kralı tarafından dikkate alınmış ve değerlendirilmiştir. Kendi kaleminden çıkan çeşitli yazılara bakılacak olursa Ağa Han, Osmanlı Devleti'nin hilafet yetkisinin devamını savunmuş ve Arap hilafetine taraftar olmamıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin uygulamak için çaba gösterdiği Panislâmik propagandanın etkisiz hale getirilmesinde önemli işlev yüklenmiştir

Anahtar Kelimeler: III. Ağa Han, Şii İsmailî mezhebi, İngiltere, Osmanlı Devleti

ACTIVITIES OF SHIA NİZARİ IMAM AGA KHAN THE THIRTH DURING THE WORLD WAR I.

Abstract

After the outbreak of the WWI, Muhammed Shah III (Aga Khan), who was the forty-eighth Imam of the Shia Ismaili sect, requested from the British government that he be assigned a duty in any area of need. The British administration, considering his influence particularly over Shia Muslims, assigned Aga Khan to mitigate the effects of the holy war [jihad] which had been proclaimed by the Ottoman Government. Aga Khan served to this objective by issuing various declarations during the WWI. Although there were discussions from time to time among British officers concerning the activities of Aga Khan beyond his authority, his views were taken into consideration by many British authorities including the King of

* Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kütahya/Türkiye, gulsumpolat26@gmail.com

England until the end of the war. Referring to his own writing Aga Khan argued that Ottoman State's caliphate authority should continue and he didn't favor Arab caliphate claims. Nevertheless he had really important function to hinder of Turkish Panislamic propaganda.

Keywords: Aga Khan, Shia İsmaili sect, England, Ottoman Empire

Giriş

Hindistan geniş ve bereketli coğrafyası ile İngiliz İmparatorluğu'nun küresel bir güç olmasında en etkili kolonilerinden birisidir. Böylesine stratejik bir noktanın İngiliz yönetimine tabiiyetinin devamlılığı için İngiliz İmparatorluğu zaman zaman askeri güç kullanmışsa da Hindistan'ın kolonileşmesinde başından beri destek aldığı bölgeden nüfuzlu kişiler olmuştur. Bazı liderler bir bölgenin yerel yöneticisi olmaları nedeniyle İngiliz idaresi tarafından önemsenmiş bazı liderler ise dini etkinlikleri sayesinde İngiliz yöneticilerinin bağlantı kurmaya çalıştıkları isimler olmuştur. III. Ağa Han da bir bölgenin yerel idarecisi olmamasına rağmen başı olduğu Şii İsmailîlerinin üzerindeki etkinliği nedeniyle İngiliz idarecilerinin üzerinde durduğu bir isim olmuştur.

Bu noktada İsmailî mezhebinin ortaya çıkışına kısaca değinmek Ağa Han'ın dini kimliğini anlamakta faydalı olacaktır. Bilindiği İsmailî mezhebinin ortaya çıkışı imamet konusundaki ihtilaftan olmuştur. Şii mezhebinin altıncı imamı olan Cafer-i Sadık'ın 765'te ölümüyle Şii'lerin çoğunluğu Musa el- Kazım'ı imam olarak kabul etmelerine rağmen, bir grup, oğlu İsmail'i, yedinci imam olarak kabul ederek çoğunluktan ayrılmışlar ve böylece İsmailî mezhebi ortaya çıkmıştır. 1094'te İsmailî mezhebi Nizari ve Mustali olmak üzere iki kola ayrılmıştır. III. Ağa Han İsmailî mezhebinin Nizari kolunun imamıdır ("İsmailis", Columbia Electronic Encyclopedia, 6.th edition, History Reference Centre, Erişim: 15 Şubat 2012).

İsmi Muhammed Şah olan ve İngiltere tarafından verilmiş "*His Highness ve Sir*" unvanlarına da sahip olan Ağa Han, 2 Kasım 1877'de Karachi'de Fars kökenli Kaçar sülalesinden Ağa Ali Şah (II. Ağa Han) ve İngiliz Hindistan'ında daha çok Lady Ali Şah olarak bilinen Şems-ül Mülk'ün oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Babasının takipçisi olarak Ağa Han'a, III. Ağa Han denilmektedir ve Şii İsmailî mezhebinin kırk sekizinci lideridir. Eğitiminde annesi Şemsül Mülk'ün yönlendirmesi etkili olmuştur ve Bombay ve Poona'da Arapça, Fars edebiyatı, İsmailî doktrini ve güzel yazı dersleri almıştır (Daftary 2007:480). Ağa Han, imamlığa 1885 yılında henüz sekiz yaşındayken geçmiştir. (Öz 1988:454). Yaşadığı dönemde Hindistan, Burma, Orta Doğu ve Afrika'ya yayılmış vaziyetteki 11-12 milyon takipçisi tarafından yalnızca dini bir lider olarak kabul görmemiş aynı zamanda siyasi gelişmeler hakkın-

da da bu kitleleri yönlendirmiştir. (Laithwaite, <http://www.oxforddnb.com/view/article/30345>, Erişim: 4 Nisan 2010). Nizari İsmaililerinde imamet makamının etkinliği Alamut devresindeki “*el imâmü'l-kâim*” anlayışının getirdiği mevcut imamın fermanlarını her şeyin üzerinde tutmak anlayışıyla alakalıdır. Hindistan'daki Nizari Hocalar Ağa Han'ı, Allah'ın bir ölçüde hulul ettiği kimse olarak düşünmektedir (Öz 2001:131).

Hindistan'daki İngiliz yönetiminin karakterini tartışan bir yazıda Ağa Han için şöyle denilmektedir: “*Hindistan prensleri içerisinde hiç kimse Ağa Han'dan daha önemli bir yere sahip değildir. İran Sarayının bir varisi olarak tüm İslâm dünyasında sahip olduğu bağdan dolayı, İslâm inancına göre Muhammet ile kan bağı vardır, derin bir saygı görmektedir. Köken olarak bir Hintli olmamasına rağmen herhangi bir Prens inddia edebileceğinden daha derin ve geniş bir etkiye sahiptir. O [Ağa Han] yalnız bir toprak parçasının unvandan ibaret olan bir yöneticisi değil, İngiliz hükümdarlığının vermiş olduğu soylu unvanına sahip ve 60.000.000 Hindistan Müslümanının dünyevi lideri olarak kabul edilir... O hiçbir yeri yönetmiyor ama yön gösteriyor ve onun rehberliği yalnızca zeki ve uzlaştırıcı değil aynı zamanda Britanya İmparatorluğuna bağlılıkla dolu.*” (The Times, 24 Mayıs 1911: “The Princes of India”).

Onun dinî etkinlik bölgelerindeki nüfuzu ve Şii Nizarîlerinin dinî lideri olarak faaliyetleri daha çok teoloji alanıyla ilgili çalışmaların konusudur. Ağa Han'ın aktivist, reformist yönü ile dinî liderliği ve İsmailî cemaati ile ilgili seküler kimliğini ayrı incelemekte fayda vardır. Onun İsmailî cemaati içerisindeki faaliyetleri birçok akademik çalışmada ele alınmıştır. (Morris 1958: 454-472, Tan 2012:111-145). Bunun yanında gazetecilerim kaleme aldığı daha popüler çalışmalarda hayatı konu edilmiştir (Dumasia 1939, Greenwall 1952).

Ağa Han'ın I. Dünya Savaşı Öncesi Faaliyetleri

Ağa Han'ın I. Dünya Savaşı öncesi faaliyetleri içerisinde “*All India Muslim League*” ile ilgili çalışmaları önemli bir yer tutmaktadır. 1906'da kurulan cemiyete ilk başkan olarak atanmış ve 1912'de cemiyetin başkanlığına yeniden seçilmiştir. Bu sırada Trablusgarp'ın İtalyanlar tarafından işgal edilmiş olması cemiyet başkanı olarak açıklama yapan Ağa Han'ın bu konuyu gündeme getirmesine neden olmuştur. Ağa Han Hindistan Müslümanları arasındaki İngiltere karşıtı ayrılıkçı hislerinin bastırılabilmesi için yapılacaklar arasına Trablusgarp'ta İtalyanların İngiltere tarafından frenlenmesi gerekliliğini de koymuştu (The Times, 6 Mart 1912: “The Aga Khan and the Moslem League”). 1913 yılında Ağa Han'ın başkanlığında beşinci yıllık raporunu yayımlayan cemiyet, Balkan Devletleri ile savaşta olan Osmanlı Devleti'nin varlığını korumasının önemli ve Hindistan Müslümanlarının desteklerinin Osmanlı ile birlikte olduğunu beyan etmişti. (The Times, 14 Temmuz 1913: “Indian Moslems and the Government. Sympathy with Turkey”). The Times, İslâm'ın tek ba-

ğimsız temsilcisi olan Osmanlı Devleti'nin Balkan devletleri tarafından saldırıya uğramasının, "Sultanı Halife olarak tanımayan Hindistan Müslümanlarında" Hıristiyanlığın İslâm üzerine bir saldırısı olarak algılandığı için tepki yarattığını belirtiyordu. (The Times, 19 Nisan 1913: "Mahomedan feeling in India").

Aslında Hindistan'daki büyük Müslüman nüfus ile Osmanlılar arasındaki bağ bilhassa hac farizasını yerine getirmek için gittikleri Osmanlı himayesindeki Hicaz topraklarında ve bunun yanında gittikçe artan tasavvuf hareketleri, kültürel ve ilmi alış veriş sayesinde 19. yüzyılın ikinci yarısında kuvvetlenmişti. Fakat bunun yanında İngilizlerin Hindistan'daki kültürel ve maddi varlıkları da siyasi başarılarının da katkısıyla 19. yüzyıla gelindiğinde bir hayli güçlenmişti. İngilizcenin 1836'da resmi dil olmasından sonra tehlikeye düşen Hintlilerin kültürel varlıklarını diğer taraftan da Hıristiyan misyonerler tehdit ediyordu. İngiltere'nin giderek artan etkinliği karşısında Hindistan Müslümanları arasında zamanın en güçlü İslâm devleti olan Osmanlı Devleti ve halifeye duyulan bağlılık, ulemanın da desteğiyle artmıştı. 1857'de önce bir grup askerinin başkaldırması ile başlayan hareket bir süre sonra İngilizleri Hindistan'dan çıkarmaya yönelik bir bağımsızlık mücadelesine dönüşmüştü. Ancak bu ayaklanmanın üstesinden gelen İngilizler Hindistan Müslümanlarına karşı sert tedbirler almaya başladılar. Bu durum Hindistan Müslümanlarını Osmanlı Devleti'ne daha da yakınlaştırdı ve bir süre sonra Hindistan'da kılınan Cuma namazlarından sonra, muhtemelen Sultan Abdülaziz (1861-1875) zamanında, Osmanlı Sultan-Halifesinin adı zikredilmeye başlandı (Özcan: 16-32). Bu konu Osmanlı'yı iyi bilen Batılı oryantalistler tarafından yazılan yazılar sayesinde İngiliz kamuoyu tarafından da öğreniliyordu. Avusturyalı oryantalist Ármín Vámbéry'nin The Times Editörüne yazdığı ve 17 Eylül 1912'de bu gazetede yayınlanan mektubunda şöyle deniyordu: "Türkçe, Farsça, Arapça ve Tatarca gazetelerin daimi bir okuyucusu ve Müslüman doğusundaki kültürel, sosyal ve politik değişimin sürekli takipçisi olarak Hindistan'daki haber kaynağımızın Hindistan ve tüm Asya'daki Pan-İslamik yükseliş ile ilgili ifadelerini doğrulamaktayım." Ancak Profesör Osmanlı'daki bu hareketin Sultan Abdülhamid tarafından ön plana çıkarılmasına rağmen Genç Türklerin bu çizgiye çok yakın durmadıklarını açıklıyordu. (Vámbéry: 17 Eylül 1912).

Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Sultanına duydukları bu yakınlık İngiltere'nin, Panislâmizm'i yönetimi altındaki Müslüman nüfusu ne zaman isterse kalkışmaya yöneltebilecek bir güç olarak algılamasına neden oldu. I. Dünya Savaşı öncesinde Hindistan'daki Müslümanların vaziyetlerine ve tutumlarına dair 1913 yılında Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge İngiliz Kralına şöyle yazıyordu: "Müslümanlar kesinlikle bize sadık olmalarına rağmen Türkiye'nin [Osmanlı Devleti] mağlubiyeti[I.Balkan Harbi] nedeniyle onlar arasında bize karşı kesinlikle bir huzursuzluk dalgası ve Avrupa'nın İslâm'a karşı olduğu hissiyatı var. Fas, Trablusgarp ve Avrupa Türkiyesinin büyük bir parçasının kaybı kutsal toprakların bir süre sonra Hıristiyan bir

kuvvetin eline düşeceğini konuşmalarına neden oldu ve [onların] dinlerinin geleceği konusunda endişeli olduğunu düşünüyorum. Öte yandan Edirne'nin yeniden [Türkler tarafından] ele geçirilmesi tüm Hindistan'da sevinç ve heyecana neden oldu ve [buna karşı] Majestelerinin hükümetinin [İngiltere] diğer devletlerle birlikte Türkleri Edirne'yi geri teslim etmeye zorlayacak herhangi bir hareketi, Hindistan Müslümanlarını son derece gücendirecektir."(HARDINGE, No: 60, s. 58-59, 5 Ağustos 1913).

I. Dünya Savaşı arifesinde Hindistan'daki Müslüman nüfusunun Osmanlı Devleti'ne karşı duyduğu bu sempati, savaşta İslâmî bağın oluşturabileceği muhtemel tehlikeler konusunda İngiliz yetkilileri kaygılandırmak için iyi bir sebepti. İngiliz yetkililer Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi durumunda alınması gerekli tedbirler üzerinde yazışmalar yapıyor ve alınabilecek tedbirler hakkında düşüncelerini yazılı hale getiriyorlardı. Doğu üzerine geniş bir bilgi ve tecrübeye sahip olan Lord Cromer Ekim 1914'te hazırladığı memorandumda Osmanlı Devleti ile Büyük Britanya'nın herhangi bir mücadelesinin olmadığını vurgulayan bir beyanname hazırlanması gerektiği üzerinde duruyordu. Lord Cromer böyle bir beyannamenin İngiltere'nin dostu olan Müslümanlarla görüşülerek çok dikkatli hazırlanması gerektiğini ve bu bağlamda kendisinin kişisel olarak tanımadığı Ağa Han ile görüşülebileceğini yani ona böyle bir beyannamenin taslak halinin gönderilebileceğini bildiriyordu (CREWE, 19/2, 16 Ekim 1914).

Savaşın Başlaması ve Ağa Han'ın ilk Faaliyetleri

1914 yılı Ağustos başlarında İngiltere'nin savaş ilanından hemen sonra Ağa Han kendisinden beklenen her türlü hizmeti İngiltere için sunmaya hazır olduğunu belirten ilk yazısını Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge'ye göndermişti. Bu tarihte Osmanlı Devleti henüz savaşta olmadığından İngiltere için tehlike henüz bu yönde değildi. Ancak savaşın getirdiği memnuniyetsizliğin başka faktörlerle birleşerek İngiliz karşıtı bir ayaklanmaya dönüşmemesi için bazı tedbirler alınması zaruruydu. Bu meseleyle ilgili Hindistan'daki İngiliz Genel Valisi Lord Hardinge'ye gönderdiği telgrafında Ağa Han şöyle diyordu, "Ekselanslarına içtenlikle garanti ederim ki, tüm takipçilerime yalnızca Hindistan'da değil tüm Güney Asya'dakilere, ayrıca bir mektupla cepheye, sadık olmalarını ve öyle kalmalarını, İngiliz yönetiminin yasalarına uymalarını, itaat etmelerini ve yerel görevlilere yardım etmelerini bildirdim. Burada ben şahsım ve takipçilerim Hükümet görevlilerinin... hizmetindeyiz (HARDINGE 88, No: 88, s-72, 6 Ağustos 1914).

Bu telgrafi gönderdiğinde Doğu'da bir dizi seyahati gerçekleştirmek üzere bulunduğu Zanzibar'da olan Ağa Han, bir an önce Londra'ya dönerek savaşta İngiltere için ne gerekiyorsa yerine getirmesinin zaruri olduğunu düşündüğünü hatıralarında şu sözlerle belirtmektedir: "Sağlıklıydım, genç ve kuvvetliydim yerim İngiltere'nin yanıydı... İngiliz bölgesi sınırları içerisinde ve yanında tüm takipçilerime bölgelerindeki İngiliz otoritelerine mümkün olan tüm yardımı ve desteği vermelerini telgrafla bildir-

dim...". (Aga Khan Sultan Muhammed Shah 1954:130). Ağa Han'ın İngiltere'ye olan bu sıkı sadakati ve yardım etme isteği İngiliz basınında da haber olmuştu (The Times, 14 Eylül 1914: "The Aga Khan's Offer")

Ağa Han, İngiliz Kralı V. George'a da savaşa Osmanlı Devleti'nin girmesi durumunda İngiltere için elinden geleni yapacağı garantisini veriyordu. Kral, Hindistan Valisi Lord Hardinge'ye yazdığı bir yazıda, Ağa Han ile yaptığı bir görüşmeden söz etmekteydi. Kral, Hindistan Valisine Avrupa cephesine göndereceğini duyduğu yerli ve İngiliz birlikleri konusunda cesaretlendirici sözler söylemek ve teşekkür etmekle birlikte Ağa Han ile yaptığı bir görüşmede kendisine Hindistan Müslümanlarının İngiltere'ye sadık olduğunu söylediğini belirtiyordu. Ağa Han'ın Krala verdiği bir teminat ise görevini açıklıyordu: "... eğer Türkiye [Osmanlı Devleti] bize karşı savaşa girerse o [Ağa Han] Hindistan'dan Müslümanlarla gidecek ve onlara karşı savaşacak [mücadele edecek]" (HARDINGE 105, No: 82, s. 64, 22 Ekim 1914). Ağa Han'ın bu taahhüdü ilerleyen kısımlarda üzerinde duracağımız, İstanbul'un savaşa girişinden sonra Ağa Han'ın çıktığı seyahatinin sebebini açıklamaktadır.

Diğer taraftan daha Osmanlı Devleti'nin henüz resmen savaşa girmedeği ancak Batı cephelelerinde savaşın başladığı bu günlerde Beyoğlu Telgrafhanesi sansür memurluğu tarafından ele geçirilen bir telgraf Ağa Han'ın bizzat yahut ismen içinde olduğu ilginç bir propaganda yöntemi olarak dikkat çekmekteydi. Öyle ki, sansür memuriyetinin tespit ettiği Bağdat'dan Murtaza imzasıyla Londra'da Ağa Han'a çekilen ve kendisinin Heyet-i seferiyeye (Corps Expeditionary) katılmak istediğini ancak isteğinin Hindistan Hükümeti tarafından kabul edilmediğini bu konuda kendisine yardımcı olmasını bildiren telgrafın mahiyeti ve telgrafi çeken kişinin kimliği Bağdat Valiliği'ne soruluyordu (BOA, DH.EUM.7.Şb., 1/48, B:1-6).

Bağdat Vilayeti'nden gönderilen yazıda Ağa Han'a telgraf çeken zatın Kerbelâ'da oturan "İngiliz tebasından bir Hindistanlı" olduğu belirtiliyordu. Vali Cavid Bey şöyle diyordu: "Bizim bu havalide ahaliye karşı yaptığımız irşaadata rağmen İngilizler Hind Müslümanlarının malen, bedenlen İngiliz Hükümetine hizmete hazır olduklarını ilandan geri durmadıkları gibi şu arzularına kuvvet üzere merkuma bu yolda bir telgraf çektiğimiz ise de... merkumun bu babdaki müracaatı İngiltere Hükümetine cemile yapmak üzere diniyye-i millete ihanetten başka bir şey olmadığı ve hiç bir tesiri de olmadığı maruzdur" (BOA, DH.EUM.7.Şb., 1/48, B: 7, 15 Eylül 1330- 28 Eylül 1914). Anlaşılan Bağdat civarındaki İngiliz memurlar Osmanlı topraklarındaki Müslüman ahalinin olası bir savaşta Osmanlı yanında olmayacakları imajını güçlendirmek istedikleri bu oyunda Bağdat'dan bir yerli ile işbirliği yapıyor ve sıkı ittifak halinde oldukları Ağa Han bu oyunda muhtemelen edilgen bir rol üstleniyordu.

1914 Eylül ortalarında Londra'ya ulaşan Ağa Han pratikte askerlik bilgisine sahip olmamasına rağmen İngiliz yahut Hindistan ordusunda herhangi bir birimde hizmet için gönüllü olmuş bu amaçla Savaş Bakanı Lord Kitchener'a ulaşmıştı.

Ancak Almanya yanında savaşa girmesi ihtimalinden oldukça rahatsızlık duyulan Osmanlı Devleti'nin kararı netleşmediğinden Ağa Han'dan Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını korumak için girişimde bulunması istenmişti. Hatta Ağa Han'ın anılarında belirttiğine göre sadece Lord Kitchener değil Hindistan Bakanı Earl of Crewe, Dışişleri Bakanı Edward Grey ve Başbakan Mr. Acquith ve en sonunda bir öğlen yemeğinde İngiliz Kralı kendisine bu isteği iletmişti. Ağa Han anılarında Londra'daki Türk sefiri Tevfik Paşa aracılığıyla İstanbul'dan Londra'ya bir heyet göndererek direk iletişime geçmeleri ricasında bulunulduğundan söz etmektedir. Kendisine tevdi edilen bu görev üzerine Londra Büyükelçisi Tevfik Bey ile bağlantı kuran Ağa Han, kendisine de bildirildiği şekliyle Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalması durumunda İtilaf Devletlerinin her türlü garantiyi vermeye hazır olduğunu iletmişti. Ancak bir kaç gün sonra Tevfik Bey, Ağa Han'a beklentiyi karşılamayan bir yanıtla dönmüştü. Sefir Tevfik Bey, Almanya yanında savaşa girmemesi ve tarafsız kalması için çaba harcanılan Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri yanında savaşa girmesinin kabul edilmesi teklifinde bulunmuştu. Tevfik Bey tarafsız kalması için ikna edilmeye çalışılan Osmanlı Devleti'nin kuzeydoğu topraklarındaki Rusya'nın rahatsız edici ilgisinin bu ısrarda etkili olduğunun düşünüldüğünü bildirmiştir. Türk sefirinin cevabi karşılığını ve teklifini Lord Kitchener'a ileten Ağa Han'a bir kaç saat sonra Savaş Bakanı Lord Kitchener, Osmanlı Devleti'nin İtilaf güçleri yanında savaşa girmesinin istenmediğini bir kez daha yinelemişti. (Aga Khan Sultan Muhammed Shah 1954: 133). Bu cevap aslında Osmanlı Sefiri tarafından altı çizilen rahatsız edici Rus istekleri tezinin doğruluğunu da göstermekteydi.

Ağa Han'ın Londra Türk Sefareti nezdindeki bu girişimi kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin savaşa müdahil olmasıyla kesin olarak başarısız bir girişim olarak kalmıştır. Bu karar Ağa Han'ın kendisine verilen ve savaş süresince devam ettireceği görevinin de başlangıcı olmuştur. Ağa Han anılarında bu kararın yanlışlığını uzun uzun anlattığı satırlar arasında kendisinin bir Müslüman olarak Osmanlı Devleti'nin bu büyük savaştan uzak kalmasının gerekliliğini uzun uzun açıklar. Ona göre Osmanlı'nın karşısına çıkacağı dünyanın en güçlü endüstriyel ve askeri kuvvetleri Osmanlı Devleti'nin son dönemde mücadele ettiği "*köhne Balkan Devletleri'nin ittifakından*" farklı olacaktır. Alınan kararın yanlışlığı yanında bundan sonraki süreçte Osmanlı Devleti tarafından atılan adımlar Ağa Han tarafından uzun uzun eleştirilmektedir. Öyle ki, ilan edilen cihada tepkisini ve ileride yerine getireceği Osmanlı Devleti karşıtı hareketlerini şu sözlerle açıklamaktadır: "... *cihad, Hristiyanlığa karşı kutsal savaş ilan edilmesiyle üzüntüm ve hayal kırıklığım Türkiye'nin [Osmanlı Devleti] dinsiz ahmak yöneticilerine karşı acı bir kin haline dönüştü*" (Aga Khan Sultan Muhammed Shah 1954: 134). Ağa Han'ın Müslüman Hintliler üzerinde dini nüfuzunu kullanarak onların İngiltere'ye sadakatten ayrılmamasını sağlayacağına olan inancını dile getiren Kral George, Osmanlı Devleti'nin savaşa girişinden sonra düşüncelerini Hindistan Valisi Hardinge ile paylaşmıştı. Şöyle diyordu Kral: "*Tamamen farkında-*

yım ki, görevin hiç kolay değil, Türkiye [Osmanlı Devleti] Alman entrikaları sayesinde, bize savaş ilan etti ama umuyorum ki Ağa Han, Nizam ve diğer sadık Müslümanlar tarafından alınan acil önlemler sayesinde Hindistan'daki halk efkârı sakinleyecektir... ”. (HARDINGE 105, No: 83, s. 65-66, 26 Kasım 1914).

Savaşın başında İngiltere'ye ve müttefiklerine sadık kalmaları yönünde bildiri yayınlarak İngiltere'ye hizmet eden Ağa Han, Osmanlı Devleti'nin cihat ilanından sonra, bu cihadın etkisizleştirilmesi için çaba göstermeye başlayacaktı. Onun beyanatlarından oluşan yazılı bildirimler sadece Hindistan'da değil Müslüman nüfusun yoğunlukta olduğu diğer kolonilerde ve cephelerde dağıtılmıştı¹. (TNA, FO, 371/2480, 1636/95, 24 Kasım 1914, Dakar[Senegal] Baş Konsolosluğu'ndan Edward Grey'e). Batı cephelerinde de dağıtılan ve Ağa Han tarafından hazırlanmış olan bu beyannameler Osmanlı Devleti merkezine Kalas Şehbenderliği ve Sofya Sefareti vasıtasıyla da iletilmişti. Dahiliye Nazereti'ne konuyla ilgili bilgi veren Hariciye Nezareti “...Ağa Han tarafından neşredilen beyannamenin tesiraatı melhuzasının izalesi zimmında bir beyanname-i cevabi neşr edilmesi muvafık olduğu”nu bildiriyordu (BOA, DH.EUM.5.Şb.,5/34, 23 Teşrin-i sani 1330- 6 Aralık 1914). Beyannamenin Burgaz'daki İngiltere Konsolosu'na Londra'dan gönderildiği ve burada çoğaltılarak dağıtıldığı anlaşılıyordu. Bu meyanda Meşihat makamına, karşı bir beyanname hazırlanması yönünde bir yazı yazan Hariciye Nezareti, dağıtılan beyannamenin Ağa Han tarafından hazırlandığını bildiriyor ve bazı açıklamalar yapıyordu. Bölgede herhangi bir etkisi olmamakla birlikte Burgaz'daki Osmanlı Şehbenderi Hüseyin Sabri Bey'in daha önceden Bombay'daki kançılarlık² yaptığı dönemden Ağa Han hakkında bilgi sahibi olduğu belirtiliyordu. “Havasiye denilen bir mezhebi-i mahsusa salih bulunan İslâmlar nezdinde nüfuzu fevkaladesini bizzat görmüş olduğu cihetle” Ağa Han tarafından hazırlanan beyannamenin takipçileri tarafından önemli addedileceğinden, karşı bir beyannamenin basılmasının yerinde olacağına Sofya Sefaretinden bildirildiği Meşihat makamına yazılıyordu³.

Ağa Han'ın beyannameleriyle Batı cephelerinde görev yapan başta askerler olmak üzere yerel Müslümanlar üzerinde uygulanan propaganda yanında Ağa Han'ın dini nüfuzuna en fazla başvurulmuş bölge elbette Hindistan'dı. Osmanlı Devleti'nin resmen savaşa girmesiyle Hindistan Müslümanlarına “Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girmesi Üzerine” bir beyanname yazan Ağa Han, Türklerin Almanya yanında savaşa girmesine dair oldukça provakatif ve etkili ifadelerle yer veriyordu. “Alman görevliler ve diğer gayrimüslimler” tarafından savaşa sokulan Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya ve Avusturya Macaristan'ın İslâm'ın dostu olmadığını, birinin Bosna'yı alırken, Almanya'nın Anadolu, Kerbela, Necef ve Bağdat'ı içine alan bölgeye hâkim olmak için entrikalar çevirdiğini ifade ediyordu. Ayrıca “Allah muhafaza” sözleriyle bu ihtimalden korkusunu dile getiren Ağa Han, eğer Almanya başarılı olursa Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın bir vassalı olacağını ve Kayser'in sarayının Osmanlı Devleti'nin ve dolayısıyla kutsal toprakların gerçek yönetim merkezi ola-

cağını yazıyordu. Ne İslâm'ın ne de Osmanlı Devleti'nin İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından yöneltilmiş bir tehlikeyle karşı karşıya olmadığı satırlar arasındaydı. Bu devletlerin Osmanlı Devleti'ne toprak bütünlüğünü defalarca garanti etmesine ve Türklerin Kutsal toprakların koruyucusu olmasına rağmen kendilerini “Alman ellerine bir oyuncak” gibi bıraktığını belirtiyordu (Aga Khan, Selected Speeches and ... :510). Ağa Han “politik Panislâm politikasının yerine kültürel ve dini bir İslam birliği”ne inanıyordu. İngiltere'ye karşı Osmanlı Devleti'nin “cihad-ı ekber” ilan etmesi onun fikrine göre büyük bir hataydı (Mukherjee: 199).

Ağa Han'ın Mısır Gezisi ve Hazırladığı Rapor

Diğer taraftan Ağa Han savaşın başlamasıyla İngiltere tarafından kendisine tevdi edilen bir görevle Mısır'da Osmanlı hâkimiyetini sona erdiren protektora [himaye] ilan ve Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın yerine Hüseyin Kamil'in yeni sultan olarak atanmasının Mısır'da yarattığı etkiyi araştırmak üzere Mısır'ın çeşitli bölgelerinde seyahat etmiş ve bazı ziyaretlerde bulunmuştur. Kendisi gibi İngiliz sempati-zanlığı ile bilinen M.A Baig ile birlikte çıktığı seyahatten edindiği izlenimlerini içeren “Mısır'daki Durum Üzerine Yazılmış Bir Not” başlıklı yazı, başta İngiliz Dışişleri Bakanlığı olmak üzere Hindistan Valisi Lord Hardinge'ye gönderilmişti. 19 Aralık 1914 ile 12 Ocak 1915 tarihleri arasında kapsayan bu seyahati sırasında beraberindeki M.A. Baig ile birlikte binlerce mil yol kat ederek İsmailiye, Port Said, Süveyş, Tanta, İskenderiye'yi ve ayrıca Hindistan birliklerinin kamplarını ziyaret eden Ağa Han'ın bu geziden edindiği izlenimi içeren raporundaki ilk ifadesi (kendisi bu seyahat esnasında devlet ricalinden pek çok kişi, İslâm ve diğer dinlerin devlet adamları ve ulemeden kişilerle görüşme imkânı bulmuştur) Mısırlıların ilan edilen savaştan kaygılı olduklarını gösteren en azından dıştan bir emare olmadığıdır. Diğer taraftan Mısır'ın politik durumunu değiştiren Mısır Protektorasının da halk tarafından kabul edildiğini belirtmektedir. Mısır nüfusunun %90'nı oluşturan Müslümanların politik konulardan uzak olduğunu ve ülkesinde meydana gelen olumlu değişimlerden dolayı da İngiltere'ye sadık olduğunu vurgulamaktadır. Ülkedeki Kıptiler ile ilgili olarak da onların mevcut durumda pek birşey kazanmadığı gibi kaybetmediğini de belirten Ağa Han İngiltere'nin her halükarda Müslüman ve Kıptiler arasında dikkatli davranmasını ve herhangi bir şekilde ağırlığı Kıptilerden yana verdiğini gösterecek davranışlardan uzak durmasını önermektedir. Diğer ırklarla ilgili tespitlerinde ise Müslüman Mısırlıların doğal olarak Osmanlı'ya sempati duymakla birlikte İngiltere'ye sadakatsizliklerini gösterecek bir emare olmadığını belirtmektedir. (TNA, FO 371/2355/10934/ 22 Ocak 1915, “Note by the Aga Khan and M.A. Baig on the situation in Egypt” , s. 1-2., Raporun aynı Hindistan Valisi Lord Hardinge'ye de sunulmuştur. Bkz: HARDINGE 89, No: 20a).

Ağa Han anılarında da bu raporunu oluşturduğu gezi hakkında şöyle demektedir: “Benim görevim aydınlığa kavuşturmak ve fikirleri sabit hale getirmektir... Bizim

misyonumuz umduğumuz etkiyi yarattı". Ayrıca kendisinin bu yardımı sayesinde savaş boyunca istikrarını koruyan Mısır'daki ortamın General Allenbey'nin "son büyük zaferi" elde etmesinde oldukça etkili olduğunu vurgulamaktaydı (TNA, FO 371/2355/10934/ 22 Ocak 1915: 3-9).

Aslında Ağa Han'ın M.A Baig ile birlikte hazırladığı oldukça ayrıntılı, 23 maddeden oluşan rapor İngiliz Hükümetine sadece Mısır'da değil tüm kolonilerde Türk-Alman politikası olan cihadın nasıl etkisiz hale getirilebileceğini anlatıyordu. Raporu Batılı bir diplomatın ihtiyaç duyacağı, bölgeye dair bilgiler bölgeden birisi tarafından olup da İngiliz çıkarlarına hizmet etmek isteyecek başka hiç kimse tarafından bu şekilde hazırlanamazdı. Zira Ağa Han'ın üyesi olduğu toplumu, zafiyetlerini ve elbette nasıl kazanılabileceklerini bilmesi yanında Türk ve Alman müttefikler tarafından ortaya atılan politikanın da böyle bir "danışman" tarafından daha kolay çözümlenebileceği açıktır. Raporun "Halifelik" kısmında, halifelik sisteminin oluşumu kısaca özetlenmekte ve Türk hükümeti tarafından ortaya konulan iddianın hangi yönlerden güçlenebileceğini ve hangi yönlerden zayıf kaldığı anlatılmaktaydı. Hindistan Valisi Lord Hardinge'nin dikkatini en çok çeken kısım bu olmuş olmalı ki Ağa Han Mısır'dan dönüşünde, raporun bu kısmıyla ilgili daha açıklayıcı ve bazı kısımları revize edici ikinci bir yazı yazmıştır. Öyle ki, Mısır'da yaptıkları geziden sonra Hindistan'a dönen Ağa Han, Lord Hardinge'ye Bombay'da 14 Şubat 1915'de yazdığı telgrafında meseleyi biraz daha ayrıntılarıyla anlatmaktadır (The Times, 13 Ocak 1915: "Aga Khan's Return to India, His Efforts in Egypt"). Halifelik meselesine İslâm dini hukuku ve teolojik açıdan baktığını belirtmekte ve kutsal toprakları elinde tutan Osmanlı halifesine Sünni Müslümanların, Kanuni Sultan Süleyman'dan Sultan Abdulhamid'e kadarki süreçte "Halifelik" unvanını İngiliz Krallığının paralar üzerinde basılan resmi unvanlarından farklı bir anlam yükleyerek kullanmadıklarını belirtiyordu. Kutsal toprakların yöneticisi olmaları dışında Osmanlı padişahlarının "Kureyş" soyundan gelmemesinin Osmanlı halifesinin kabul edilebilirliğini etkilemeyeceğini belirten Ağa Han, Osmanlı sultanının kendisinin Halifelik makamını reddedene kadar bu hakkı elinde tutacağını belirtiyordu. Bunun yanında ilan edilen cihadın etkisiz hale getirilebilmesine dair tespitleriye hayli dikkat çekiciydi. Halifelik makamının takipçisi olan ve İngiliz yönetimi altında yaşayan "Sünni Müslimlerin" kendilerinden bir şey istemediğini hissederse, bir Sünni dini liderin Ağa Han'ın deyimiyle "diğer bir Luther'in" ortaya çıkarak Osmanlı iddialarını bazı "kutsal emirlerle" temizleyebilmesi ya da Papalığa benzemeyen (ki Osmanlı halifesinin kendi ve Alman çıkarları için cihad ilan etmesi ve ortaya koyduğu politikayı Papalık makamının siyasi gücüne benzetmektedir) "dini bir Halifelik kurabileceğini" iddia etmektedir. Nasıl ki Osmanlılar kendi ve Almanların dünyevi hevesleri uğruna "kutsal cihadı" kullanmışlarsa bu yöntem ile meydana gelen karışıklıkların Osmanlı Devleti'ne sınırsız zararlar verebileceğini yazıyordu (HARDINGE 89, s. 73, No: 82, Ağa Han'dan Viceroy'a, 14 Şubat 1915).

Aslında İngiltere’de 1873’lerden itibaren (Özcan 1998:49-71), üzerinde durulan hilafet tartışmaları I. Dünya Savaşı sürecinde daha da hızlanmıştı. Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünü korumanın İngiliz siyasetinin bir parçası olmaktan çıkmasıyla gündeme gelen kukla ve İngiliz çıkarlarıyla uyumlu bir Arap halifeliğinin teşkili meselesi özellikle Arap topraklarının Osmanlı Devleti’nden ayrılması meselesinde son derece önemli bir noktayı teşkil etmekteydi. Şii Nizarîlerinin yaşayan lideri olarak Ağa Han’ın Hindistan Valisi’ne verdiği bu bilgiler bölge insanının dini olgular etrafında nasıl toplanıp nasıl dağıtılabileceğini oldukça iyi açıklıyordu. Kendiliğinden ortaya çıkacak bir “Luther”in Hindistan’da İngiliz destekçisi faaliyetlerine devam ederek kuracağı bir “yeni Halifelik” makamının Osmanlı ve Alman faaliyetlerine nasıl büyük bir darbe vuracağını belirtmesine rağmen Ağa Han, Şii İsmailî mezhebinin lideri olarak Arap halifeliği meselesine karşıydı. Arap halifeliği meselesi Londra’da Dışişleri Bakanlığı [Edward Grey] ile Ortadoğu’daki İngiliz siyasetinin önemli ismi Mark Sykes’in bağlantıda olduğu Kahire’deki İngiliz Yüksek Komiseri McMahan arasında uzun süre değerlendirilmişti. Bu bağlamda Edward Grey’e yazdığı bir yazıda Kahire Yüksek Komiseri McMahan, Sudan’daki İngiliz temsilcisi Reginald Wingate’e Ağa Han’ın halifelik ile ilgili görüşlerini bildiren bir yazı göndermişti. Wingate buna karşılık McMahan’a yazdığı cevapta “Beklediği gibi İsmailî mezhebinin başı olarak Ağa Han prensipte Sünni Arap Halifeliği kurulmasına karşı olduğu gibi [bu yeni halifenin etki alanının] bu bölgedeki Şii tapınaklarını içine almasına da karşı” demişti. (British Library, Indian Office, IOR/L/PS/10/524, s. 24. McMahan’dan Edward Grey’e). Wingate Şii Müslümanların özellikle İran bölgesinde yaşayanların Sünni Arap kontrolüne karşı olduklarını belirtiyordu.

Diğer taraftan Ağa Han anılarında İngiltere’nin savaş taktiklerine büyük bir katkı sağladığını düşündüğü ve Mısır birliklerini ziyaretleri de kapsayan gezisi İngiliz makamları tarafından o denli beğeni toplamamıştı. Hindistan Valisi Lord Hardinge 25 Şubat 1915’te Hindistan Bakanlığına yazdığı telgrafta, Ağa Han’ın kendisine bu geziye ait raporun bir nüshasını gönderdiğini belirtiyor ve İngiliz yetkililerin dikkatini çekmeye çalıştığı konulara dair Ağa Han’ın fikirlerinin tamamının iyi olmadığını belirtiyordu. Ayrıca Genel Vali’nin mahallinden aldığı bilgilere göre Ağa Han, Mısır birliklerini bir hasır şapka ve Avrupai kıyafetlerine iştirilmiş bir nişan ile ziyaret etmiş ve burada pek de olumlu bir etki yaratmamıştı (HARDINGE 121, No: 11, s. 33, 25 Şubat 1915).

Ağa Han’ın Diğer Ziyaret- Raporları ve İngiliz Yetkililerle Olan Temasları

Ağa Han Mısır ziyareti ardından büyük Hindistan topraklarında gezilerine devam etti. Ancak onun yaptığı geziler ve verdiği “tavsiyelerden” İngiliz yönetiminin her zaman memnun olduğu söylenemez. 5 Haziran 1915’de Haydarabad’daki

İngiliz temsilcisinden bu yönde gelen oldukça ilginç bir şikâyet dikkat çekmektedir. Haydarabad'daki İngiliz yöneticisi Yarbay Alexander Pinhey meseleye biraz tedirgin vaziyette şu cümlelerle giriyordu: "Umarım söylediğim için affedilebilirim, oldukça gizli olarak söylemeliyim ki, bu bey hakkında iyi görüşe sahip değilim. Hikâye, gizli bir mektup için oldukça uzun. Temel nokta şu ki, His Highness [Haydarabad Nizamı]⁴ tarafından verilen bir kahvaltıda, Ağa Han'ın Kuran'ın Müslümanlara şarap içmeyi yasaklamadığını söylediği kulağıma geldi. Sonuç olarak ne yazık ki, Nizam açıktan içmeye başladı..." (HARDINGE 89, s. 390-391, No: 322, Sir Alexander Pinhey'den Viceroy'a, 5 Haziran 1915). Bu olay üzerine Nizam'ı diğer İngiliz yöneticilerinin de düşüncesini aldıktan sonra kibarca ancak açık bir dille uyardığını belirten Pinhey, Nizam'ın öncelikle yapılan uyarıya çok kızdığını ancak daha sonra öfkesinin üstesinden geldiğini belirtiyordu. Ayrıca Ağa Han'ın zaten "yeterince evli" olan Haydarabad Nizamı'na evlenmesi için bir kız verdiğini de sözlerine ekleyen Yarbay, Ağa Han'ın Nizam'a İngiliz yetkilileri tarafından "His Majesty" unvanı verileceğini söylediğini oldukça alaycı bir hoşnutsuzlukla şikâyet ediyordu. Ağa Han ile ilgili sözlerini şöyle tamamlıyordu: "Sadece Ağa Han'ın gelecekte Haydarabad'dan uzak tutulmasını umuyorum". (HARDINGE 89, s. 390-391, No: 322, Sir Alexander Pinhey'den Viceroy'a, 5 Haziran 1915).

Haydarabad'dan gelen bu şikâyet üzerine yazdığı yazıda konuyla ilgili Hindistan Valisi Lord Hardinge şöyle diyordu: "Haydarabad'da Ağa Han'ın yaptıklarını duyunca çok üzülüm. Nizam'ı içki ve kadın konusunda cesatlendirmekten daha kötü birşey olamaz. Sonunda Nizam ile konuşmanıza...çok memnun oldum. Eğer Ağa Han'ı Hindistan'da yeniden görürsem onunla kötü tavsiyeleri hakkında çok açıkça konuşacağım. Nizam için His Majesty unvanı beni güldürdü. Ağa Han bunu Durbar'da iken ileri sürdü, ama ben bunu [fikri] söndürdüm. Onu [Haydarabad Nizamı] herhangi bir şekilde bağımsız bir lider olarak görmek saçmalık. Ağa Han gelecekte bunu kendisi için isteyecek!". (HARDINGE 89, s. 149, No: 238, Viceroy'dan Sir Alexander Pinhey'e, 12 Haziran 1915). Lord Hardinge'nin, Pinhey'in kızgınlığını paylaştığı bu satırlardan Osmanlı Devleti'ni ilan ettiği cihat ile Almanların eline bırakan bir oyuncak gibi düşünerek cihat çağrısını eleştiren Ağa Han'ın aslında İngiliz yönetimindeki Müslümanlar üzerinde etkili olabileceğine inanılan bir dini lider olması dışında ehemmiyet verilen ve güvenilen bir kimse olmadığı anlaşılmaktadır. Gerçekten de onun bu ve buna benzer aşırı halleri elinde tuttuğu dini pozisyon göz önüne alınarak özellikle savaş süresince İngiliz yönetimince tolere ediliyordu. Ancak Hindistan'da bir yerel idareciye bağımsızlığını işaret eden bir unvan isteyeceği gibi konular daha hayata geçmeden engelleniyordu. Fakat sözü edilen dini nüfuzu göz ardı edilmiyordu. Zira 29 Şubat 1916'da Lord Hardinge'nin Hindistan Bakanlığı'na gönderdiği bir yazıda Ağa Han'ın kendisi için istediği resmi karşılama talebiyle ilgili olarak görüş bildirirken Ağa Han'ın Hindistan'daki etkisinden dolayı bu isteğin yerine getirilmesinin

yerinde olacağından söz ediyordu. Ağa Han'a hayat boyu olmak üzere verilmiş olan "His Highness" unvanı yanında "özel durumlar nedeniyle Durbar'daki taç giyme töreninde⁵ tüm 1. Sınıf Bombay [dini] Şeflerinin iktidardaki başkanı olarak muamele edilmiş, ancak koruma yahut selam duruşu verilmemişti." denilmekteydi. Oldukça değerli "politik hizmetlerinden" ve "onun tarafından gösterilen geniş etkiden ötürü" kendisine istediği 11 silahlı merasim ekibi verilmesi ve yukarıda adı geçen 1.Sınıf Bombay Şefi (first-class ruling prince of the Bombay Presidency) unvanının ömür boyu verilmesinin kabul edilmesinin yerinde olacağını bildiriyordu. (HARDINGE 100, s. 33, No: 88, Viceroy'dan Secretary of State'e [Indian Office-Hindistan Bakanına]). Hatıralarında bu konuya değinen Ağa Han kendisine verilen bu unvanın ve 11 silahlı merasim ekibinin ne denli özel bir anlam ve önem arzettiğini açıklamaktadır. Öyle ki, Ağa Han bu unvanın 1857'de Hindistan'da patlak veren bağımsızlık isyanına karşı merkezi Asya ve Deccan'ın İngiltere'ye sadakatini sağlamak için büyük çaba harcayan Haydarabad Nizamı Sir Salar Jung'a verildiğini hatırlatmaktadır. (Aga Khan Sultan Muhammed Shah 1954: 141). Ağa Han'a bu unvan ve merasim alayı onun bölgesel bir lider değil dini bir lider olmasından dolayı verilmişti. Bu unvan ve karşılama merasimi ile ilgili açıklamaların da yer aldığı haberde bu unvan ve merasim alayının o zamana kadar hangi yöneticilerin (Hindistan'da bir bölgenin yöneticisi olanlardan) aldığından söz ediliyor ve Ağa Han'ın savaşın başlarından itibaren Britanya İmparatorluğu ve müttefikleri için gerçekleştirdiği hizmetlerden bahsediliyordu. (The Times, 13 Nisan 1916: "Honors for the Aga Khan"). Ağa Han'ın bu unvanı hak ettiğini ve bu uğurda acı kayıplar yaşadığını söylemek mümkündür. Zira Ağa Faruk Şah isimli kuzenini İngiliz çıkarlarına hizmet uğruna Kirman Nizarileri nezdine özel politik bir görevle gönderdiği sırada Alman ajanların tahriki ile gerçekleştirilen bir suikast neticesinde kaybetmişti (Daftary:482).

İngiltere'nin isteği aleyhine beyannameler hazırlattığı Osmanlı Devleti'nin Ağa Han'ın faaliyetleri hakkında geniş bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Savaşın devam ettiği bu günlerde Stockholm'deki Osmanlı Konsolosluğu'ndan gelen ve Ağa Han hakkında The Times Gazetesinde çıkan bir haberden yola çıkarak geçmişe dönük bilgileri ve düşünceleri de dile getiren raporda Ağa Han'ı İstanbul'a öncelikle şu sözlerle hatırlatıyordu. "Hindistan'dan beş altı yüz bin kişilik bir İslâm kabilesinin reis-i ruhânisi olub İngiltere'de tahsil ve terbiye görmüş olan Ağa Han namındaki Hindli Müslüman Prensiniñ hüviyeti Hükümet-i Seniyyece malumdur. İngilizlere son derece mut'i ve İngiltere siyasetine daima hadim bulunan Ağa Han'ın kutsiyetine, kabilesi halkı tarafından itikad edilmekte olduğu cihetle merkum Londra Hükümeti'nden aldığı tahsisat-ı fevkâladeden maada Hindistan'daki ibkasından her sene binlerce İngiliz lirası zekât alır. Cühela-ı nas, zekâtını bu sefile göndermekle ahirette nail-i cennet olacaklarına iman ederler. Merkumun havadan gelen işbu en'ama mukabil gördüğü iş ise İngiliz efendilerinden aldığı talimat mucibince kabilesini ve onun delaletiyle diğer kabail ve ahali-i İslâmiyeyi

İngiltere'ye itaat ve inkiyada sevk eylemekten, biçare Müslümanlardan topladığı altınlarla Londra kabare salonlarında arzı endam ve "Niş" ve "Montekarlo" alemlerinde sefahat etmekten ibarettir". (BOA, HR.SYS, 2419/93, 22 Nisan 1916) .

Stockholm konsolosu bu hatırlatmadan sonra 12 Nisan 1916 tarihinde The Times'de yayımlandığını söylediği ve bir nüshasını da gönderdiği makaleden yola çıkarak (aslında makale 13 Nisan'da yayınlanmıştır) Ağa Han'ın geçmişteki ve savaş başladığından beri sürdürdüğü davranışları hakkında çıkarımda bulunmaktadır. Stockholm'deki Osmanlı Konsolosu kendisinin Trablusgarp ve Balkan Harpleri senelerinde Londra'da görev yaptığı dönemde yine Londra'da yaşayan Hindli Seyyid Emir Ali'nin göstermiş olduğu fedakârlığa ve vermiş olduğu nakdi yardımlara rağmen Ağa Han'ın "biganeliğine" şahit olmasının dikkatini çektiği halde tam anlamıyla ahvaline nüfuz edemediğini belirtmektedir. The Times'da yayınlanan yazıdan edindiği bilgilerle geçmişteki bu hareketlerini birleştiren Stockholm Konsolosu, Ağa Han'ın makalede de belirttiği gibi on bir pare top atışıyla karşılanmasının onun Trablus ve Balkan Savaşlarındaki Hintli Müslümanlar arasında yükselen dini duyguların yatıştırılmasında çaba göstermesinden ileri geldiğini yazmaktadır. Makalede Ağa Han'ın daha evvel de belirttiğimiz üzere savaş başladığında Zengibar'da olduğu ve İngiltere ve müttefiklerinin hizmetinde olduğu yönünde çektiği telgrafla sadakatini sunduğu ve tüm takipçilerine İngiltere ve müttefiklerine sadık olmaları yönünde telgraflar çektiği belirtiliyordu. Daha evvel bahsedilen Mısır seyahati de makaleden yola çıkarak bildiriliyordu⁶. Stockholm Konsolosu bu makale ile "Osmanlı ve hilafet düşmanı" olduğu kesinleşen Ağa Han'ın ahvalini açığa çıkarmak için "Arabi, Farsi ve Urdu lisanlarıyla" hazırlanan beyannamelerin "Hindistan, Afganistan, Mısır, Tunus, Cezayir, Zengibar" gibi Memâlik-i İslâmiye'de yayılmasına gayret edilmesinin yerinde olacağını düşünüyordu. (BOA, HR.SYS, 2419/93, 22 Nisan 1916). Ağa Han hakkında konsolosluğun verdiği bu bilgiler anılarında yer verdiği, kendisinin Balkan Savaşları sırasında takipçilerinden Balkan göçmeni Müslümanlara yardım toplanması için ellerinden gelen yardımı yapmalarını salık verdiği ifadelerini yeniden düşünmeye itmektedir. Zira sözü edilen bu yazışmada Stockholm Konsolosu, Londra'da görev yaptığı dönemde Ağa Han'ın diğer bir ileri gelen Hintli Seyyid Emir Ali'den farklı olarak oldukça ilgisiz olduğunu yazmaktadır. Diğer taraftan Ağa Han cihadın etkisini kırmak için çaba harcamasına rağmen "hilafet düşmanı" değil aksine İngilizlerin üzerinde çalıştığı "Sünni Arap hilafeti" meselesine karşıydı. Osmanlı yöneticileri cihat karşıtı faaliyetlerini onun Osmanlı ve Hilafet düşmanı olmasına bağlıyordu.

Diğer taraftan Ağa Han savaşın devamı süresince Osmanlı Devleti ile ilişkilere dair yazılar yazmaya ve İngiliz devlet adamlarına bu konuda öğüt ve tavsiyeler vermeye devam etti. Paris'te Savoy Hotel'de 15 Mart 1916'da yazdığı 15 sayfalık ve "Türkiye ile İlişkiler Hakkında Not" başlıklı çok gizli rapor bunlardan birisidir. Savaş

patlak vermeden evvel ve savaş başladığından beri zaman zaman yaptığı gibi yine tamamen kişisel düşünce ve fikirlerini İngiliz makamlarına iletme düşüncesiyle yazdığı bu nottan Kral'a hizmet dışında başka bir amacının olmadığını ve dünyanın her yerindeki takipçilerinin de İngiliz Kralı'na kendisinden daha az sadık olmadıklarını belirterek başlamaktaydı. Ağa Han 15 sayfalık bu yazısında Osmanlı Devleti'ni İttifak Devletleri grubundan ayırmak gerekliliğini ve bunun için de izlenmesi gereken yolu anlatıyordu.

Savaşın devam etmesi durumunda İtilaf devletlerinden bazılarının savaşın ekonomik külfetine katlanamayacağını bunun dolaylı olarak İngiliz ekonomisini etkileyeceğini hatırlatarak devam eden Ağa Han, İngiliz Krallığının kalıcı şekilde fakirleşmesi durumunda hakimiyetini tanıyan Hindistan ile olan ilişkilerinin de ciddi biçimde bozulmasına yol açacağını düşünüyordu. Bu duruma dair rahatsızlığı İngiliz basınında yer alan bazı gazetelerdeki ifadelerle de destekleyen Ağa Han Westminster Gazette'de 7 Mart 1916'da çıkan bir yazıda "*Sadece bir Pirus zaferi istemiyoruz*" ifadelerinin yer aldığı haberi hatırlatıyor ve askeri gayretler yanında diplomatik tedbirler ve girişimlerde bulunulması gerektiğini vurguluyordu. Bu bağlamda Osmanlı Devleti ile diplomatik yollardan ilişki kurarak, İttifak devletleri grubundan koparılması durumunda İttifak kuvvetlerinin dayanma güçleri kalmayacağını düşünüyordu. Bunun için doğru zamanın kollanarak bazı tarafsız ülkeler aracılığıyla diplomatik ilişki kurulmasını öneriyordu. Yazısının bundan sonraki kısmında Türkiye ile ilgili bilgi ve düşüncelerini sıralıyordu. Genç Türklerin birçoğunun Alman hırslarına alet olmak istemedikleri ve özellikle Talat Bey'in en azından son dakikaya kadar Almanlarla birlikte savaşa girmeye karşı olduğunu yazıyordu. Osmanlı Sultanı ve İmparatorluk ailesinin de en az halk kadar tarafsızlığı terk etmek konusunda gönülsüz olduklarını ve Türklerin savaşa bir kandırmaca ile sokulmuş olmalarının muhtemel olduğunu yazıyordu. Ağa Han'ın fikrine göre Türkler arasında belli başlı dört grup vardı: bunlardan ilki tamamen İtilaf destekçisi olan gruptur ki bu grubun temsilcisi Paris'teki Şerif Paşa'dır. Ağa Han'a göre ikinci grubu Abdülhamid rejiminin bakan ve elçileri, onların arkadaş ve hayranları oluşturmasına rağmen bunlar kendi iktidar dönemlerinde "*hukuksuz biçimde*" devleti yönettikleri için geniş bir taraftar kitlesine sahip değillerdi. Üçüncü, en geniş ve en önemli grubu ise İmparatorluk ailesi ve hükümdara gizliden ancak güçlü bir biçimde bağlı olan ve pek çok Genç Türkü içine alan orta sınıf olduğunu belirtiyordu. Bu geniş grubun, İngiltere'nin Boğazı geçmek için başlattığı "*hatalı*" harekate rağmen gizliden gizliye Osmanlı Devleti'nin İtilaf devletleri yanında yer alması gerektiği fikrinden vazgeçmediğini, bu grubun Yakındoğu'daki Alman zaferlerinin yanılmasıyla kapılmadıklarını zira sonradan Osmanlı İmparatorluğu'nun Kayser'in hâkimiyetinin bir ileri karakolu "*yani Prusya hâkimiyeti altında bir çeşit milli yerel devlet*" haline geleceğine inandıklarını yazmaktadır. Bu grubun düşüncesinin Osmanlı Devleti'nin İstanbul, Mezopotamya, Suriye

ve Arabistan gibi tüm Asya bölgesindeki bağımsız, milli varlığını korumak olduğunu ve bu nedenle eğer İtilaf kuvvetleri Türkiye'yi ayrı ve bağımsız bir varlık olarak koruyacak bir antlaşma teklif ederlerse olumlu karşılayabileceklerini belirtiyordu. Diğer taraftan dördüncü ve son grubu ise Alman destekçisi “*Enver grubu*” olarak tanımlıyor ve bu grupla bir şey yapılamayacağını ancak Talat Bey'in merkezi (3.grup) milli gruba meyilli olmakla birlikte Enver grubu ile bu grup arasında hareket ettiğini hatırlatıyordu. Ağa Han Osmanlı Devleti ile ayrı bir antlaşma imzalanmasının iki taraf için de getireceği faydaları hatırlatıyor ve şöyle diyordu: “*Hem modern hem de antik tarih Türkiye'deki milli duyguların gücünü gösterir ve Türk halkının onun için [vatan] daha fazla kurban vermeye hazır olabileceğine emin olmalıyız*” (British Library, IOR/L/PS/18-C/146, 16 Mart 1916). Ağa Han'ın bu tespitleri I. Dünya Savaşı sonunda tüm varlığı elinden alınmaya çalışılan halkın giriştiği mücadeleyi önceden tahmin eden bir öngörü olması açısından dikkat çekicidir.

Bunun yanında Osmanlı topraklarının paylaşılmasının burada kavgaya ve kargaşaya neden olacağını maddi bir hâkimiyeti de kapsayan Halifelik makamının etki ve yetkisiyle ilgili sorunların baş göstereceğini bildiriyordu. Tüm alternatiflerin ve olasılıkların hesaplanması gerekliliğini hatırlatan Ağa Han, Rusya'nın Kafkasya'da elde ettiği başarıların oldukça memnuniyet verici olmasına rağmen Türklerin, Rus ileri hareketi içlere kadar devam ettikten sonra bu saldırıyı aniden kesebileceğini yazıyordu. Osmanlı Devleti Almanya ile “*kutsal olmayan*” ittifaktan koparılmazsa Almanya'nın bu topraklarda gücünü arttıracak ve Sultan'ın, Kayser'in vassallarından sadece biraz fazlasını ifade edeceğini belirtiyordu. Ağa Han, Türklerin bu ittifaktan koparılması için İngiltere tarafından yapılacak önerinin “*dostları Almanya*”nın yapabileceği öneriden (vaatlerden) daha iyi olması gerektiğini belirtiyordu. “*Cermen kurnazlığı ve çılgın Alman taraftarı komite*” tarafından savaşa sürüklenen, “*gözü kara cesarete sahip ve temiz dövuşen Türklerin*” İtilaf devletleri karşısındaki mücadeleden çekilmesi durumunda İngiltere'nin yönetimindeki milyonlarca Müslüman arasında memnuniyetle karşılanacağını zira Türklerin bunlar arasındaki yerinin İngilizlerin düşmanı Alman-Avusturya ve “*Bulgaristan'ın kalleş kralından*” çok daha farklı olduğunu belirtiyordu. Yazısının bundan sonraki kısmında Türkiye'nin Almanya yanından ayrılması için yapılabilecekler hakkında bilgi veren Ağa Han bunun için Kral'ın danışmanlarına emir vererek gerekli hazırlıkların yapılabileceğini ancak bu noktada en ziyade dikkat edilmesi gerekenin gizlilik içerisinde yürütülen hazırlıkların vaktinden evvel açığa vurulmaması olacağını düşünüyordu. Bu görüşmelerin İngiliz Hükümeti'nin direk memuru olmayan iki, üç güvenilir kişi vasıtasıyla ve yukarıda kategorize ettiği dört Türk grubunun her birine mensup kişi ya da ajana kolaylıkla ulaşılabilecek İsviçre'de yürütülebileceğini yazıyordu.

Bu çalışmayı yapmak üzere İsviçre'ye gönderilecek iki kişinin ayrı ayrı seyahat etmelerinin ve orada da daima aynı kasabada kalmamalarının gizlilik açısından

önemini hatırlatan Ağa Han bu iş için emekli diplomat seçmenin şüphe çekme ihtimali nedeniyle doğru olmadığını hatırlatıyordu. Bu hatırlatmadan sonra Ağa Han bu iş için “*güzide arkadaşım*” dediği D’Abernon’u [Edgar Vincent] öneriyordu. Edgar Vincent’in bir nesilden daha fazla Osmanlı’yı bilmesi, İstanbul’da Osmanlı Bankası ve diğer önemli yerlerde çalışmış olması sayesinde samimi tanıdıkları olduğunu belirtiyordu. Edgar Vincent’in tercih edilmesinin birçok avantajını sıraladıktan sonra bu ihtimal dışında da her kim seçilirse seçilsin sözü edildiği şekliyle Türklerle bağlantı kurmak için İsviçre’de yahut dışarıdaki farklı Türklerle bağlantıya geçmesi gerektiğini ve görüşmelere başlandığında bu kişiler hakkında gerekli bilgileri verebilecek kadar gözlem yapmış olması gerektiğini belirtiyordu. Ağa Han, Talat Bey’i Enver Paşa’dan kesin olarak ayırma ve Türk halkının çoğunluğunun istediği barış üzerinde anlaşmaya varma olanaklarını bu Türklerin arayacağını ekliyordu. Her halükarda Osmanlı’yı grubundan ayırmak için yapılacak barış önerisinde ülkenin bağımsızlığı ya da İstanbul’un statüsü konusunda hassas davranılması gerektiğini söylüyordu. Öyle ki, Osmanlı’yı Mısır gibi bir pozisyona getirmek ya da “*İstanbul’daki gerçek otoritesinden mahrum bırakma*” gibi önerilerin Osmanlı’yı İttifak grubundan ayırmak için yapılacak başvurularda kesin olarak reddedileceğini düşünüyordu. Aynı gün yazdığı bir diğer çok gizli memorandumda ise İngiltere’nin İran politikasını ele almakta ve bu konuya dair bilgiler vermekteydi (British Library, IOR/L/PS/18-C/146, 16 Mart 1916, “Memorandum on British Policy in Persia”).

Ağa Han Hintli bir prens olarak İngiliz çıkarlarının devamını dilemekle birlikte Osmanlı topraklarının savaş sonrasında parçalanmasını ve özellikle halifelüğün Osmanlılardan alınarak İstanbul’daki Osmanlı hakimiyetine son verilmesine karşıydı. Zaten savaş sonrasındaki süreçte de İngiliz yetkililerle bu yönde iletişim kurmaya devam etti. Türkiye’nin geleceğine yönelik düşüncelerini ve yapılması gerekenleri bir memorandum şeklinde sunan Ağa Han, Hindistan Genel Valisi’ne savaştan sonra Hindistan’ın geleceğine dair de bilgiler veriyordu. Hindistan Bakanlığına gönderilen bilgi notunda Ağa Han, savaş sonrasında Hindistan’a bazı alanlarda özgürlük verilmezse büyük bir isyanın patlak verebileceğini belirtiyor ve bu özgürleştirme konusunda izahatta bulunuyordu. Bu konuda İngiliz Hükümeti ile Hindistan prenslikleri arasındaki ilişkinin, temsil şeklinin yeniden elden geçirilmesi ve bunu yapmak için tek taraflı bir kararla değil fakat iyi bilinen prenslerin çağırılarak kararlaştırılması gerektiğini yazıyordu. Bunun yanında Hindistan ordusu ve donanmasında Avrupalılarla aynı pozisyonlara Hint ileri gelenlerinin getirilmesi gerektiğini, Almanlardan alınan Alman Doğu Afrikası’nın Hindistan Hükümeti’ne bağlanması ve Hindistan kolonisi olarak tutulması gerektiğini belirtiyor ve bölgesel otonomi konusunda ayırtılara yer veriyordu (HARDINGE 121, No: 16, s. 44-49, 18 Mart 1916).

Ağa Han İngiltere’nin Mezopotamya Harekatı’nın başarısız olması ve Hindistan Genel Valiliği görevinden Lord Hardinge’nin alınmasının ardından onun

Hindistan'da barış ve savaş zamanında yaptığı işlerin bütüncül olarak değerlendirilmesi gerektiğini dile getiren, onu takdir eden bir mektubu The Times editörüne göndermiş ve burada yayınlanmıştı (The Times, 23 Temmuz 1917: “Mesopotamia and Lord Hardinge”).

Ağa Han Mısır ve Hindistan'daki seyahatlerinin ardından savaşın sonuna kadar Avrupa'da kaldı. Bir rahatsızlıktan mustarip olarak yaklaşık olarak 18 aydan fazla bir süreyi İsviçre'de tedavi ve dinlenme ile geçirdi. İsviçre'de bulunduğu dönemde Alman ajanlarının başarısız bir suikastına maruz kaldı, aynı süreç onun Hindistan'ın geleceğine dair görüşlerini anlattığı “India in Transition: A Study in Political Evolution” isimli kitabını kaleme aldığı dönemdir (Daftary:482-483). Onun savaş yıllarındaki İngiliz yetkililerle kurduğu iletişim ve bağ İngiltere'nin kendi bünyesinde bulunan Müslüman askerlerin ve Müslüman sivil halkın sadakatinin korunması için önemli bir katkı sağladı.

Sonuç

Ağa Han I. Dünya Savaşı yıllarında hayatının önceki dönemleriyle tutarlı olarak İngiliz politikasını destekleyen bir tutum takınmış ve Osmanlı Devleti'nin ilan ettiği cihadın Müslüman askerler ve siviller arasında İngiltere ve müttefiklerine karşı bir başkaldırıya dönüşmemesi için çaba sarfetmişti. Genellikle Batı'da bulunan sefirler vasıtasıyla Osmanlı Devleti Ağa Han'ın bu amaçla giriştiği faaliyetlerini öğrenmişti. Ağa Han'ın savaş yıllarında İngiliz yetkililer ile kurduğu diyaloglara ilişkin yapılan yazışmalardan kendisinin İngiliz yönetimi altındaki Müslümanları (özellikle Şii İsmailî mezhebine mensup) İngiliz çıkarları için yönlendirirken İngiliz idarecilerinin Ağa Han'ın bazı söylem ve davranışlarından rahatsızlık duydukları anlaşılmaktadır. Ağa Han propagandanın savaşın önemli bir unsuru olarak kullanıldığı I. Dünya Savaşı sırasında yayınladığı beyannamelerle takipçilerini İngiltere ve müttefiklerine bağlılığa çağırırken de İngiliz yetkililerle yaptığı görüşme ve yazışmalarda üzerinde çalışılan Arap halifeliği konusuna sıcak bakmadığını belirtmiştir. Ağa Han yazdığı memorandumlarda halifeliğin irsi olarak Kureyş soyundan gelmesi de hukuki açıdan Osmanlı Devleti Sultanı'nın bu görevi bırakana kadar bu makamın sahibi olduğunu savunmuştur. Ağa Han'ın Arap hilafeti projesine sıcak bakmamasında İslâmiyetin farklı bir mezhebine mensup olması yanında kurulması düşünülen büyük Arap Krallığı toprakları içerisine yani Sünni Arap Halifesi yönetimi altına Şii bölgelerinin de dahil olması düşüncesi vardı. Osmanlı Devleti'nin hukuki varlığının ortadan kaldırılıp Cumhuriyetin ilanından sonra süren hilafet tartışmaları sırasında da Osmanlı hilafetinin devamlığına destek veren beyannameler yayınlanması bu düşüncesindeki devamlılığı göstermektedir. Diğer taraftan Ağa Han İngiliz çıkarları ile ilgili tutumunu İkinci Dünya Savaşı sırasında da sürdürmüş ve tüm takipçilerinden İngiltere ve müttefiklerine sadık kalmalarını istemiştir.

Sonnotlar

- ¹ Mesela Dakar'daki İngiliz temsilcisi Dışişleri Bakanı Edward Grey'e gönderdiği yazısında kendisini ziyarete gelen Müslümanların Osmanlı Devleti ile olan savaş konusunda bilgi almak istediklerini kendilerine gerekli bilgileri (yani Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalması için her türlü girişimlerinin sonuçsuz kaldığı ve İngiltere'nin dünyadaki en büyük Müslüman güç olduğu gibi bilgileri) verdiğinden söz ediyor ve Ağa Han tarafından yapılan konuşmanın metninin bir kopyasının da kendisine gönderilmesini istiyordu. Bunun İngilizce olması yanında Arapça olarak da gönderilmesini rica ediyordu.
- ² Elçilik-konsolosluktaki evraklarla ilgilenen memurlara verilen isim.
- ³ BOA, DH.EUM.5.Şb.,5/34, B:2, Dosyanın devamında Ağa Han'a ait olduğu belirtilen ve Sofya'dan gönderilen beyanname örnekleri bulunmakla birlikte okunamayacak durumdadır.
- ⁴ Osmanlı Devleti'nin 1 Kasım 1914'te savaşa girmiş kabul edilmesinin ardından Haydarabad Nizamı bir manifesto ile Hindistan Müslümanlarının "*kendi refah ve zenginliklerini önemsiyorlarsa içten ve tüm kalpleriyle sadakat ve itaatleriyle kalmalarını ve... İngiliz Hükümetine karşı hiçbir gizli isyan içinde yer almamalarını*" bildirmiş ve İngiliz siyaseti için önemli bir destek sağlamıştı. CREWE 19/2, 5 Kasım 1914, Genel Vali'den London Office'e.
- ⁵ Kral V. George ile Kraliçe Mary'nin Durbar'daki tahta geçiş törenlerinden söz edilmektedir. Ağa Han hatırlarında bundan söz etmekte ve Kral ve Kraliçenin taç giyme törenlerindeki ihtişamı anlatmaktadır. (The Aga Khan Sultan Muhammed Shah 1954: 120-121.)
- ⁶ Makalenin konsolos tarafından Hariciye Nezaretine bildirilişi için bkz: BOA, HR.SYS, 2419/93, 22 Nisan 1916. The Times'da çıkan yazı: The Times, 13 Nisan 1916: "Honors for the Aga Khan, Gun Salute and Runk of Chief".
- ⁷ Roma'yı yıkıcı büyüklükte kayıplarla kazanan Epiruslu Pirus'un zaferine atıfta bulunmaktadır.

Kaynakça

A) Arşiv Kaynakları:

1- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA),

DH.EUM.7.Şb., 1/48. DH.EUM.5.Şb., 5/34. HR.SYS, 2419/93.

2- British Library, Indian Office (IOR)

IOR/L/PS/10/524, IOR/L/PS/18-C/146.

3- Cambridge University Library Archives, Hardinge Papers

HARDINGE 83, 88, 89, 100, 105, 121.

4- Cambridge University Library Archives, Crewe Papers

CREWE 19/2.

5- The National Archives, (TNA), Kew- Londra

FO 371/2355, 371/2480

B) Kaynak Eserler ve Araştırmalar

- “Aga Khan’s Return to India, His Efforts in Egypt”, *The Times*. 13 Ocak 1915.
- Aga Khan, *Selected Speeches and Writings of Sir Sultan Muhammad Shah*, (1998). Ed. K.K Aziz, Vol. I, 1902-1927, London, New York: Kegal Paul International.
- Aga Khan Sultan Muhammed Shah (1954). *The Memoirs of Aga Khan, World Enough and Time*. London: Cassell and Company Ltd.
- DAFTARY, F. (2007). *The Ismā’īlis , Their History and Doctrines*. Second Edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- DUMASIA, N. (1939). *The Aga Khan and His Ancestors*. Bombay: Times of India Press.
- GREENWALL, H. J. (1952). *His Highness the Aga Khan: Imam of the Ismailis*. London: Gresset Press.
- “Honors for the Aga Khan, Gun Salute and Runk of Chief”. *The Times*. 13 Nisan 1916.
- “Indian Moslems And The Government. Sympathy With Turkey”. *The Times*. 14 Temmuz 1913.
- “Ismailis”, *Columbia Electronic Encyclopedia*, 6.th edition, History Reference Centre.
- LAITHWAITE, G., “Aga Khan III (1877–1957)”, rev. ROBINSON, Francis, Oxford *Dictionary of National Biography*, 2004: Oxford University Press,; online edn, May 2007. [http://www.oxforddnb.com/view/article/30345, Erişim tarihi: 4 Nisan 2010] “Mahomedan Feeling in India”. *The Times*. 19 Nisan 1913.
- MORRIS, H.S. (1958). “The Divine Kingship of the Aga Khan: A Study of Theocracy in East Africa”, *Southwestern Journal of Anthropology*. 14/4: 454-472.
- MUKHERJEE, S. (2011). “Being ‘Ismaili’ and ‘Muslim’: Some Observations on the Politico-Religious Career of Aga Khan III”. *South Asia: Journal of South Asian Studies*, 34(2): 188-207.
- ÖZ, M. (1988). “Ağa Han”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1: 452-454.
- ÖZ, M. (2001). “İsmailiyye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 23:127-132.
- ÖZCAN, A. (1992). *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*. İstanbul: TDV Yay.
- ÖZCAN, A. (1998). “İngiltere’de Hilâfet Tartışmaları 1873-1909”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*. 2: 49-71.
- PUROHIT, T. (2011). “Identity Politics Revisited: Secular and ‘Dissonant’ Islam in Colonial South Asia”, *Modern Asian Studies*. 45(3): 709–33
- TAN, M. (2012). “Tarihsel Süreçte İsmaililik ve Yaşadığı Farklılaşmalar”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 17(2): 111-145.
- “The Aga Khan and the Moslem League”. *The Times*. 6 Mart 1912.
- “The Aga Khan’s Offer”. *The Times*. 14 Eylül 1914.
- “The Princes of India”. *The Times*. 24 Mayıs 1911.
- VÁMBÉRY, Á., “Pan-İslamism in India, Professor Vambery’s Views”. *The Times*. 17 Eylül 1912.